

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIIY-INNOVATION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

DOI: 10.67227

ISSN 3060-5059

VOL.3 № 6

2026

“NAVOIY VA GULI” DOSTONIDA TEONIMLARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Yuldosheva Nilufar Ergashevna
Qarshi davlat universiteti professori, (DSc)
Sunnatov Shahobiddin Shuhrat o‘g‘li
Qarshi davlat universiteti, talaba

Annotatsiya

Maqolada o‘zbek xalq dostoni “Navoiy va Guli”da qo‘llangan teonimlar (ilohiy va muqaddas nomlar) ning lingvomadaniy xususiyatlari tahlil qilinadi. Doston matnidan terib olingan birliklar — Yaratganning nomlari (Xudo, Olloh, Robbim, Iloh, irfoniy “Do‘st”), payg‘ambar va avliyolar nomlari (Rasul, Mustafo, Ali, Xizr) hamda ular bilan bog‘liq muqaddas onomastik birliklar (Qur‘oni Karim, Bismillo) semantik va madaniy jihatdan o‘rganiladi. Teonimlarning xalqning diniy-irfoniy dunyoqarashi bilan bog‘liqligi va matndagi uslubiy vazifasi yoritiladi.

Kalit so‘zlar: onomastika, teonim, profetonim, bibliionim, lingvokulturologiya, doston, baxshichilik, diniy-irfoniy dunyoqarash, atoqli ot.

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТЕОНИМОВ В ПОЭМЕ «НАВОИЙ И ГУЛИ»

Юлдошева Нилуфар Эргашевна
Каршинский государственный университет, профессор (DSc)
Суннатов Шахобиддин Шухрат угли
Каршинский государственный университет, студент

Аннотация

В статье анализируются лингвокультурологические особенности теонимов (имён божества и сакральных имён) в узбекском народном дастане «Навои и Гули». Извлечённые из текста единицы — имена Творца (Xudo, Olloh, Robbim, Iloh, суфийское «Do‘st»), имена пророка и святых (Rasul, Mustafo, Ali, Xizr), а также связанные с ними сакральные онимы (Qur‘oni Karim, Bismillo) — рассматриваются в семантическом и культурном аспектах. Раскрывается их связь с религиозно-ирфанским мировоззрением народа и стилистическая функция в тексте.

Ключевые слова: ономастика, теоним, профетоним, библионим, лингвокультурология, дастан, бахшинское искусство, религиозное мировоззрение, имя собственное.

LINGUOCULTURAL FEATURES OF THEONYMS IN THE EPIC “NAVOIY AND GULI”

Nilufar Ergashevna Yuldosheva
Karshi State University, Professor (DSc)
Shahobiddin Shuhrat o‘g‘li Sunnatov
Karshi State University, Student

Abstract

The article analyzes the linguocultural features of theonyms (names of the deity and sacred names) in the Uzbek folk epic “Navoiy va Guli”. The units drawn from the text — names of the Creator (Xudo, Olloh, Robbim, Iloh, the Sufi “Do‘st”), names of the Prophet and saints (Rasul, Mustafo, Ali, Xizr), and related sacred onyms (Qur‘oni Karim, Bismillo) — are examined in their semantic and cultural aspects, revealing their connection with the religious-irfanic worldview of the people and their stylistic function in the text.

Keywords: onomastics, theonym, prophetonym, biblionym, linguoculturology, epic (doston), bakhshi tradition, religious worldview, proper name.

Ilohiy va muqaddas nomlar onomastikaning teonimika tarmog‘ini tashkil etadi. N.V. Podolskaya teonimni “xudo yoki ilohiy mavjudotning atoqli nomi” deb ta‘riflaydi va uni atoqli otlarning alohida turi sifatida ajratadi [4]. Teonimlar millatning diniy dunyoqarashi, e‘tiqodi va ma‘naviy qadriyatlarini eng zich tarzda o‘zida mujassam etgani bois lingvokulturologik tahlil uchun o‘ta qimmatli manba sanaladi [5].

Xalq og‘zaki ijodida, xususan, dostonlarda teonimlar nihoyatda faol qo‘llanadi, chunki baxshichilik an‘anasi islomiy-irfoniy ruh bilan chambarchas bog‘liq. “Navoiy va Guli” dostonida ham Yaratganning nomlari, payg‘ambar va avliyolar ismlari hamda muqaddas matn nomlari ko‘p uchraydi va

asarning ma'naviy qatlamini belgilaydi. Maqolada shu birliklar yig'ib olinib, ularning ma'nosi, kelib chiqishi (forsiy yoki arabiy), dostondagi qo'llanishi va lingvomadaniy mazmuni tahlil qilinadi. Shuni ta'kidlash kerakki, teonimlarni umumiy diniy leksikadan (savob, ehson, qiyomat kabi turdosh so'zlardan) farqlash lozim: tahlilga faqat atoqli ot maqomidagi nomlar olinadi.

Onomastika nazariyasida teonimlar tarkibida bir necha kichik tur ajratiladi: bevosita Yaratganni atovchi nomlar, payg'ambar nomlari (profetonimlar), avliyo va muqaddas shaxslar nomlari, shuningdek, muqaddas matn nomlari (biblionimlar) [3; 4]. Mazkur tasnif "Navoiy va Guli" dostoni materialiga tatbiq etiladi. Tadqiqotda tavsiflash, kontekstual tahlil va lingvomadaniy izohlash usullaridan foydalanilgan: har bir teonim avval ma'no va kelib chiqishi jihatidan tavsiflanib, so'ngra matndagi vazifasi va milliy-madaniy mazmuni ochiladi.

Asosiy qism. Dostondagi teonimlarni uch guruhga ajratamiz: Yaratganning nomlari; payg'ambar va avliyolar nomlari; teonim bilan bog'liq muqaddas onomastik birliklar.

1. Yaratganning nomlari. Doston tilida yagona Ilohni atovchi nomlar eng yuqori chastotada qo'llanadi va xalq jonli nutqining tabiiy qismiga aylangan.

XUDO – OLLOH – ROBBIM – ILOH — yagona Yaratganning, mos ravishda, forsha (Xudo) va arabcha (Olloh, Robbim — "Parvardigorim", Iloh — "Tangri") nomlari.

... ishonch hosil qilib, ... bergan Xudoga (topshirib) yotibdi [1].

... odamda harakat bo'lmasa, Ollohdan barakat bo'lmaydi [1].

... yo Robbim, nima bo'ldi, boshimiz baloga qolmasa go'rga edi [1].

... Iloyim, jannatdan bo'lsin joylaring [1].

Bu nomlar bir ilohiy zotning turli tildagi atalishi bo'lib, ishlatilishida uslubiy taqsimot kuzatiladi. "Bergan Xudoga" — kundalik iymon ifodasi; "Ollohdan barakat" — diniy hikmat ohangi; "yo Robbim" — qo'rquv va iltijo; "Iloyim" esa duo-olqish lahzasidagi murojaat. Xudo nomi matnda o'ttizdan ortiq, "Xudoyim", "Xudojon" kabi mehrlilik shakllarda ham takrorlanadi — bu teonimning xalq dunyoqarashidagi markaziy o'rnini ko'rsatadi. Bir zotning forsiy va arabiy nomlari yonma-yon yashashi o'zbek tilidagi diniy leksikaning tarixiy uyg'unligidan dalolat beradi. "Xudoga topshirib yotibdi" kabi birikmalarda teonim turg'un ibora (frazema) tarkibiga ham kiradi [7].

DO'ST (irfoniy teonim) — tasavvuf an'anasida Yaratganning nomi — "yaqin, sevimli Do'st" (qiyos: al-Vadud).

... Do'st degani biling, Haqning oti bo'ladi [1].

... Hammasiga guvoh yaratgan Xudoy, "Do'st" Xudoning oti bo'lar, Alisher [1].

Dostonda "Do'st" so'zi oddiy ma'nodan ko'tarilib, ochiq tarzda "Haqning oti", "Xudoning oti" deb izohlanadi. Bu — tasavvuf-irfon adabiyotiga xos teonim bo'lib, Yaratganni inson uchun eng yaqin Do'st sifatida tasavvur qilish g'oyasini ifodalaydi. Bunday teonimning xalq dostoni tiliga singib ketishi tasavvufiy dunyoqarashning o'zbek og'zaki ijodiga chuqur ta'sirini ko'rsatadi va asarning irfoniy qatlamini ochib beradi. Yana shuni qo'shimcha qilish kerakki, "Do'st" teonimi orqali Yaratgan bilan inson o'rtasidagi munosabat qo'rquv-itoat emas, balki yaqinlik va muhabbat asosida tasvirlanadi — bu xalqona tasavvufga xos yumshoq, insonparvar e'tiqod tarzini namoyon etadi.

HAQ — Yaratganning arabcha nomi — "haqiqat, mutlaq voqelik" (al-Haqq).

... ikkiyul Xudoni bir, Rasulni haq deb o'rtaga qo'yib do'st edi [1].

... Do'st degani biling, Haqning oti bo'ladi [1].

"Haq" — Yaratganning eng keng tarqalgan nomlaridan bo'lib, dostonda u e'tiqod va sadoqat tushunchasi bilan bog'liq holda keladi. "Xudoni bir, Rasulni haq deb" iborasida u iymonning asosini bildiradi; "Haqning oti" birikmasida esa boshqa ilohiy nomlar (Do'st) bilan tenglashtiriladi. Bu teonim Yaratganni mutlaq haqiqat sifatida idrok etuvchi diniy-falsafiy dunyoqarashni aks ettiradi.

2. Payg'ambar va avliyolar nomlari. Bu guruh teonimga yaqin turuvchi profetonimlar (payg'ambar nomlari) va muqaddas shaxs nomlaridan iborat.

RASUL – MUSTAFO — payg'ambar Muhammad (s.a.v.)ning sifat-nomlari: Rasul — "elchi", Mustafo — "saralangan".

... ikkiyul Xudoni bir, Rasulni haq deb o'rtaga qo'yib do'st edi [1].

Salovat aytayina Xudag'aye, Mustafo Alining ruhiya yod bo'lsine [1].

"Xudoni bir, Rasulni haq deb" iborasi kalimaning xalqona ifodasi bo'lib, dostonda u do'stlik ahdining muqaddas mezoni sifatida keladi: diniy e'tiqod ijtimoiy munosabatning poydevoriga aylangan. Doston boshida salovat aytib, Mustafo ruhini yod etish baxshichilikdagi an'anaviy diniy muqaddima formulasidir; bu profetonimlar matnga muqaddaslik ohangini baxsh etadi.

ALI — hazrat Ali — payg'ambar (s.a.v.)ning amakivachchasi va kuyovi, xalq e'tiqodida mardlik

va sadoqat timsoli.

Salovat aytayina Xudag'aye, Mustafo Alining ruhiya yod bo'lsine [1].

Ali nomi doston ochilishidagi diniy yod etish marosimida Mustafo bilan yonma-yon keladi. Baxshi an'anasida payg'ambar va Ali ruhini eslab, ulardan madad tilash — asarni muqaddas himoyaga "topshirish" ma'nosidagi kompozitsion-ramziy unsurdur. Shu orqali onomastik birlik matnning irfoniy ohangini va xalqning Ahli bayt (payg'ambar xonadoni)ga muhabbatini namoyon etadi.

XIZR — xalq e'tiqodida mushkulda qolganlarga g'aybdan yordam beruvchi avliyo-homiy obraz. ... bu bir Qambar bobo edi, Qambar bobo kiyimida Xizr kelayotgan edi [1].

... avliyo sifat bobo ekan deb ... [1].

Dostonda Xizr oddiy "Qambar bobo" qiyofasida zohir bo'ladi — bu xalq e'tiqodidagi "Xizr libosini o'zgartirib, tanilmay keladi" tasavvurining bevosita aksidir. Onomastik-mifologik bu obraz syujetda hal qiluvchi "sehrli yordamchi" motivini olib kiradi. Matnda uning "avliyo sifat bobo" deb ta'riflanishi teonimning xalq xotirasidagi homiylik vazifasini ta'kidlaydi va voqealarga g'aybiy madad ruhini bag'ishlaydi. Xizr obrazining inson qiyofasida, tanilmay kelishi diniy tushunchaning folklor obrazlari orqali jonlanishiga, ya'ni teonimning mifologik personajga aylanishiga yorqin misoldir; bu xalq e'tiqodi bilan badiiy tafakkurning chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi.

3. Muqaddas onomastik birliklar. Teonimlar bilan bevosita bog'liq bo'lgan muqaddas matn nomi va diniy formulalar ham onomastik tahlil doirasiga kiradi.

QUR'ON – QUR'ONI KARIM — islom dinining muqaddas kitobi nomi (biblionim).

... Amir Temur bobomning ruhiga bir Qur'on tilovat qilib yuboring [1].

... oxir-oqibat qo'liga Qur'oni Karimni olib, Gulijonning qabriga borib ... [1].

Qur'on nomi muqaddas kitobni ataydigan bibliyonim bo'lib, teonimik maydon bilan chambarchas bog'liq. Dostonda u tilovat qilish, marhum ruhiga bag'ishlash sahnalarida keladi va matnga diniy marosim ruhini olib kiradi. "Qur'oni Karim" (Karim — "ulug', mukarram") tarzidagi sifatlovchi kitob nomining muqaddasligini ta'kidlaydi va xalqning kitobga bo'lgan e'zozini ifodalaydi. Qur'onning marhumlar — Amir Temur, Gulijon ruhiga bag'ishlab tilovat qilinishi esa bibliyonimning matnda xotira, vafodorlik va ma'naviy aloqa ramzi sifatida ham namoyon bo'lishini ko'rsatadi.

BISMILLO (BISMILLAHIR ROHMANIR ROHIYM) — Olloh nomi bilan boshlanuvchi muqaddas ibora, har ishni Yaratgan nomi bilan boshlash formulasi.

... Bismillo deb endi joydan turingiz, malikam [1].

... navbat bilan "Bismillahir rohmanir rohiym" deb juft-juft bo'lib ... [1].

Bismillo — tarkibida Ollohnin nomi va sifatleri (Rohman, Rohiym — "mehribon, rahmli") jamlangan teonimik formula. Dostonda u har bir muhim ishning — ovqatlanish, yo'lga chiqish, harakatni boshlash oldidan keltiriladi. Bu xalq turmushida har ishni Yaratgan nomi bilan boshlash an'anasini, diniy e'tiqodning kundalik hayotga singib ketganini ko'rsatadigan yorqin lisoniy dalildir.

Teonimlarning matndagi pragmatik (nutqiy harakat) vazifasi ham diqqatga sazovordir. Ular asosan qasam ("Xudoni bir, Rasulni haq deb"), iltijo ("Yo Robbim"), olqish-duo ("Iloyim jannatdan bo'lsin joylaring") va ish boshlash formulasi ("Bismillo") tarkibida keladi. Ya'ni ilohiy nomlar nafaqat atash, balki ma'lum nutqiy maqsad — yalinish, va'da, tilak bildirish vazifasini bajaradi. Bu teonimlarning xalq turmushida marosim va etiket nutqi bilan qanchalik zich bog'langanini ko'rsatadi va ularni quruq atoqli ot emas, balki "amalga aylanuvchi so'z" sifatida tushunishga undaydi.

Keltirilgan misollar shuni ko'rsatadiki, dostonidagi teonimlar tizimi ko'p qatlamli: bir tomondan, forsiy va arabiy tildan o'zlashgan Yaratgan nomlarining uyg'unligi; ikkinchi tomondan, rasmiy diniy ta'limot (Rasul, Qur'on) bilan xalq-irfon an'anasining (Do'st, Xizr) qo'shilishi kuzatiladi. Teonimlarning matn boshida (salovat, yod etish), voqea avjida (iltijo, madad tilash) va yakunida (duo, marsiya) takror qo'llanishi ularning kompozitsion-uslubiy vazifasini ham namoyon etadi.

Lisoniy kelib chiqishi jihatidan teonimlar ham aralash tabiatga ega: Xudo, Do'st — forsha; Olloh, Robbim, Iloh, Haq, Rasul, Mustafo, Ali, Xizr, Qur'on, Bismillo — arabcha asosli. Yaratganning forsha (Xudo) va arabcha (Olloh) nomlari hech qanday ziddiyatsiz, baravar qo'llanishi o'zbek diniy leksikasida ikki tilning tarixiy uyg'unlashuvini ko'rsatadi. Usulubiy jihatdan esa teonimlar "Xudoyim", "Xudojon", "Iloyim" kabi egalik va erkalash shakllarida kelib, Yaratganga bo'lgan munosabatga samimiy, hissiy bo'yoq beradi. Bu rasmiy diniy uslubdan farqli o'laroq, xalq og'zaki ijodiga xos jonli, mehrlil ifoda tarzidir.

Alohida ta'kidlash kerakki, teonimlar dostonning kompozitsion qurilishida tayanch nuqta vazifasini bajaradi. Asar "Bismillo" va salovat bilan boshlanib, voqealar davomida iltijo va qasam shaklida takrorlanadi, yakunda esa Qur'on tilovati va duo bilan tugaydi. Shu tariqa ilohiy va muqaddas nomlar

matnni boshidan oxirigacha bir ma'naviy doiraga oladi. Bu baxshichilik an'anasining diniy-irfoniy asosini yaqqol ko'rsatadi.

Xulosa. “Navoiy va Guli” dostonidagi teonimlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, ilohiy va muqaddas nomlar asarning ma'naviy o'zagini tashkil etadi. Yaratganning forsiy va arabiy nomlari (Xudo, Oллоh, Robbim, Iloh) hamda irfoniy “Do'st” teonimi xalq tilidagi diniy leksikaning tarixiy va tasavvufiy boyligini ko'rsatadi.

Payg'ambar va avliyo nomlari (Rasul, Mustafо, Ali, Xizr) e'tiqod hamda folklor an'anasining uyg'unligini, Qur'on va Bismillo kabi muqaddas onomastik birliklar esa diniy hayotning kundalik turmushga singib ketganini namoyon etadi. Teonimlarning yuqori chastotada va matnning barcha kompozitsion nuqtalarida qo'llanishi diniy tushunchalarning xalq tafakkuridagi markaziy o'rnidan dalolat beradi.

Demak, doston teonimlari — xalqning diniy-irfoniy dunyoqarashini lisoniy shaklda saqlovchi qimmatli madaniy manba bo'lib, ularni doston toponimlari va antroponimlari bilan qiyosiy o'rganish kelgusi izlanishlar uchun istiqbolli yo'nalishdir. Tadqiqot natijalari o'zbek teonimikasi va diniy leksikani lingvomadaniy jihatdan o'rganishga, shuningdek, xalq og'zaki ijodi matnlarini tahlil qilish amaliyotiga tatbiq etilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Navoiy va Guli dostoni. [Aytuvchi / nashrga tayyorlovchi, nashr joyi va yili – bosma manbadan to'ldiriladi].
2. Begmatov E. A. O'zbek ismlari ma'nosi. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2016.
3. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. М.: Наука, 1973.
4. Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. М.: Наука, 1988.
5. Маслова В. А. Лингвокультурология. М.: Издательский центр «Академия», 2001.
6. Телия В. Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М., 1996.
7. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. Toshkent: O'qituvchi, 1978.